

HISTORY OF UKRAINE / ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

doi.org/10.21272/shaj.2022.i38.p.5

OLEXANDR M. BONDAR

PhD (History) (Ukraine)

GIRSK: TOWN THAT DID NOT BEFELL

Abstract. The article is devoted to the history of urban processes of such a settlement as Hirsk in Chernihiv region. The uniqueness of this village is that its development began in ancient times and probably has not stopped until today, which is unique to the region of the North Left Bank. On the basis of written, cartographic sources, as well as archaeological materials, the article attempts to identify the main stages of development of this settlement.

Another feature is that from time to time it changed its status from village to town and vice versa. In terms of urban planning, Hirsk uniqueness is in its medieval planning structure that has been preserved in the central part of the city. It includes a motte-and-bailey castle of the owner, which was located on an ancient hillfort, a market square in front of it, church complexes and a system of streets that was formed at least in the XVI-XVII centuries. Also, due to the information from the historical sources for the Hirsk city, it is possible to more or less clearly trace the dynamics of population change since the end of the XV century and until the beginning of the XXI century.

Also in this work was made an attempt to single out the reasons why Hirsk, having all the potentials becoming a city at the first stage of its existence, did not turn into it. It is clear that the key role in development was played by its town status as a privately owned settlement, as well as limited influence, albeit a significant but underdeveloped agricultural suburb.

Keywords: Girsk, Gorsk, Grand Duchy of Lithuania, Chernihiv region, Polish-Lithuanian Commonwealth, Hetmanate, city, village, town.

Citation. Bondar O.M. Girsk: town that did not befall. *Sumskyi istoryko-arkhivnyy zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XXXVIII. 2022. Pp.5-16. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i38.p.5

БОНДАР О.М.

Кандидат історичних наук (Україна)

ГІРСЬК: МІСТЕЧКО, ЩО НЕ ВІДБУЛОСЯ

Анотація. Стаття присвячена історії містобудівних процесів такого поселення як Гірськ в Чернігівській області. Унікальність цього села полягає в тому, що його розвиток розпочався ще за давньоруської доби і, ймовірно, не припинявся аж до наших днів, що є унікальним для регіону Північного Лівобережжя. На основі писемних, картографічних джерел, а також археологічних матеріалів, у статті здійснена спроба виокремити основні етапи розвитку цього населеного пункту.

Ще одна його особливість полягає в тому, що час від часу він міняв свій статус від села до містечка і навпаки. В містобудівному плані Гірськ унікальний тим, що в центральній частині збереглася його середньовічна планувальна структура, що включає в себе укріплений замок-двір господаря, який розташовувався на старому городищі, торгову площу перед ним, церковні комплекси, систему вулиць сформованих, принаймні, у XVI-XVII ст. та ін. Також завдяки даним писемних джерел

для Гірська можна більш-менш чітко прослідкувати динаміку зміни населення починаючи від кінця XV ст. і аж до початку XXI ст.

Також в роботі здійснена спроба виокремити причини того, чому Гірськ маючи усі задатки міста на першому етапі свого існування, так і не перетворився на місто. Певно, що ключову роль в цьому зіграв статус містечка, як приватновласницького поселення, а також обмеженість впливу, хоч і значної, утім малорозвиненої сільськогосподарської округи.

Ключові слова: Гірськ, Велике князівство Литовське, Чернігівщина, Річ Посполита, Гетьманщина, місто, село, містечко.

Цитування. Бондар О.М. Гірськ: містечко, що не відбулося // Сумський історико-архівний журнал. №XXXVIII. 2022. С.5-16. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i38.p.5

За останні десятиліття, українська історична урбаністика зробила значний поступ у своєму розвитку. Протягом початку XXI ст. світ побачили десятки монографій і сотні статей, присвячених саме цій тематиці. Звісно, що серед них провідні позиції займають праці, що стосуються історії великих міст. Історії ж малих містечок, їх еволюційній структурі, на жаль, приділяється досить мало уваги з боку дослідників. Якщо значні історичні урбаністичні осередки постійно знаходяться у вирі досліджень, то невеликим центрам з міськими функціями поталанило менше, в більшості своїй їм присвячують роботи краєзнавчого характеру, що часто відірвані від загальнонаукових тенденцій та не мають на меті розгляд того чи іншого населеного пункту в контексті загальних процесів. Утім, неможливо розглядати загальну історію містотворчих процесів на теренах України лише через призму великих міст. Цікавим в цьому є питання, чому одні осередки маючи усі ознаки протоміських центрів змогли розвинутися у значні міські структури, а інші, маючи такі ж стартові позиції, – ні. Загалом це питання нещодавно вкотре підняв О. Рибчинський у своїй статті “Безуспішні міста Барської околиці: Ялтушків Межирів, Поросятків, Мар’янівка та Берлиці” у 2021 р., де вчений намагався дослідити причини занепаду ряду поселень, що мали усі ознаки міста чи містечка, утім не перетворилися на повноцінні міста на території заходу України (Рибчинський, 2001: 122-131).

Метою даної статті, є спроба визначити основні тенденції розвитку населеного пункту Гірськ від його появи і до XIX ст., як урбаністичного осередку, що так і не розвинувся в місто з усіма притаманними йому елементами. Також спробувати з’ясувати хоча б в загальних рисах причини занепаду даного протоміського осередку, визначити основні етапи та динамічні показники його розвитку.

Сучасний Гірськ або ж історичний Горськ – це село майже на самому півночі Чернігівської області та відноситься до Сновської територіальної громади. Сучасне його населення складає близько 580 осіб, що є значним показником для сіл цього регіону. Розташоване воно компактно на 12–16-метровій правобережній надзаплавній терасі річки Снов. Сьогодні воно займає територію близько 62 га. Схили тераси круті та місцями обривисті, що спричинене підмиваннями останньої водами р. Снов, котра місцями впритул підходить до поселення. Тераса на північ і південь від поселення порізана ярами, що створювало гарні передумови для створення укріплень. Саме по цій терасі, імовірно, ще з XI ст. проходила сухохідльна дорога з Чернігова до Стародубу. Саме в районі Гірська вона впритул наближалася до р. Снов, яка теж виступала транспортною артерією в даному регіоні. Саме на південь від Гірська знаходиться узвіз на терасу й, імовірно, знаходилася стара переправа через сам Снов. Тому виникнення тут укріпленого пункту в давньоруський час цілком логічне та закономірне.

Гірськ потрапив у поле зору дослідників досить давно, його вже згадував наприкінці XVIII ст. О. Шафонський. Деякі короткі відомості були наведені в “Історико-статистичному

описі Чернігівської єпархії”, а також О. Лазаревським в описі Стародубського полку опублікував декілька цікавих документів з історії поселення. В радянський час стародавньою історією Гірська майже не займалися, оскільки актуальною була лише історія ХХ ст., у зв’язку з радянським партизанським рухом в даному регіоні (ІМС УРСР, 1972: 735). За часів незалежності Гірськ також майже не потрапляв у поле зору дослідників, лише П. Кулаковський, згадував декілька разів про нього в загальному контексті визначення внутрішніх кордонів Чернігівського Воеводства. І. Кондратьєв наводить дані про його володільців у другій половині ХІІ ст. Також коротко про Гірськ, як укріплений пункт, згадував і автор цієї статті у довіднику присвяченому фортифікації Чернігівщини (Бондар, 2015: 121)

На сьогодні, зберігся хоч і невеликий, але цікавий пласт джерел, за якими можна вивчати містобудівні аспекти розвитку Гірська. В першу чергу, це писемні джерела зі згадками про населений пункт, в яких часто згадується й кількість дворів або кількість населення. Так, це в першу чергу, “Пам’ять” 1527 р., реляція 1620 р., фрагменти опису 1638 р., гетьманські універсали 1650-х років, відомості Рум’янцівського опису 1767 р. та О. Шафонського 1787 р., статистичні дані ХІХ та ХХ ст. В нагоді дослідження також стали і картографічні матеріали, це, в першу чергу, карта Річчі Занонні 1772 р., з позначенням Гірська, а також триверстові карти 1869 та 1922 рр. на яких добре видно основні риси забудови та рельєф місцевості, а також гідрографічні особливості місцевості.

Для початку слід, певно, зупинитися на історичних відомостях про саме містечко. Перша писемна згадка про Гірськ під назвою “Гореськ” відноситься до 1527 р.: “От Стародуба граница село Гореськ, а держал Ходкевич, а в том Горску домов 30 было” (Русина, 1998: 207, 209). Зважаючи на те, що “Пам’ять” 1527 р. це перепис поселень, що існували на території Чернігівщини за часів Великого князівства Литовського та були відторгнуті Московським князівством у 1500 (1503 р.), то можна зробити висновок, що село “Гореськ” існувало тут вже у ХІІІ ст. В часи Великого князівства Литовського роль Гірську на дорозі між Черніговом і Стародубом, що продовжувала функціонувати, не втратила своєї актуальності.

Цікаво, що в переписі вказано кількість будинків – 30, що є середнім показником серед згаданих у цьому документі населених пунктів. Не менш важливим є і згадка про власника, Ходкевича, з чого можна зробити висновок, що село було безпосередньо власницьким. Однак, на жаль, не вказано, ім’я “Ходкевича”, імовірноше за все, це був Олександр Іванович Ходкевич, оскільки його батько Іван Ходкевич був Київським воєводою з 1480 (1482) до 1484 р. і в цей час міг набути ці маєтності та передати їх сину у вигляді вотчини. Оскільки, ще за століття до цього у 1387 р. король Ягайло дозволив приватним особам володіти землями і замками на території Великого князівства Литовського, як і на території сусіднього Королівства Польського (Волкоу, 2020: 49-50). Зокрема це стосувалося й територій Київщини та Чернігівщини.

Як би там не було, але після 1500 р. Гірськ опинився в Московській державі й, вірогідно, змінив господаря. Утім з 1503 р. Гірськ знову відіграв важливу роль на шляху Чернігів-Стародуб, оскільки обидва ці міста опинилися у складі Московії. У 1534 р. під час Стародубської війни, литовський воєначальник А. Немирович взяв Стародуб, а потім вирушив на Чернігів. Можливо, він рухався саме цим шляхом через Гірськ. На жаль, матеріали, які б пролили світло на історію господарів Гірська першої половини ХІІІ ст. поки не виявлено. Згідно ж з даними наведеними І. Кондратьєвим, у 1571 р. Гірськ належав роду Пероцьких (Глібовичів-Пероцьких) (Кондратьєв, 2014: 55). Утім, цей рід перебував на службі Великого князівства Литовського і відносився до любецької шляхти, а Гірськ входив до складу Московської держави. Імовірно, що такий факт можна пояснити тим, що Гірськ у 1571 р. знаходився усього в 12-15 км від кордону Великого князівства

Литовського з Московією, а це час Лівонської війни, війська Речі Посполитої між 1563 та 1579 рр. регулярно вторгалися на територію Московії навколо Чернігова. Тому виключати можливість, що Гірськ був на якийсь нетривалий термін захоплений військами Речі Посполитої та відданий у володіння Пєроцьких, котрі мали поряд свої володіння в Любецькому старостві, не можна. Вже після Лівонської війни Гірськ, як майже уся північна Чернігівщина, знову опинився у складі Московії.

У 1618 р. Гірськ згідно з Деулінським перемир'ям увійшов у складі Речі Посполитої. В "Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії", опубліковано копію документа 1620 р., де згадуються власники села за московського панування (ИСОЧЕ, 1874: 210). Так, комісар Б. Стравінський староста Мозирський прибувши до Стародуба для розбору земельних питань зазначав, що "по воле и приказанию его королевской милости прибыв в Стародуб, мы осматривали людей, как духовных и светских, и дворян, детей боярских замка и уезда Стародубского, та же жалованная им разная права на отчины и поместья. Собрав сведения из доставленных нам документов о правах увидели, что боярские сыновья Яков, Дмитрий, Иосиф и Владимир Борознины владеют поместьем своим по наследству от предков своих, селами и Городищем, местечком Горском над рекою Сновью" далі був перелік сіл з округи Гірська, що входили до їх вотчини. На основі цих документів Б. Стравінський, зазначав, що «по праву комисаров, согласно с волею и распоряжением короля», згаданим синам боярським були залишені їх володіння й помістя, за що вони мали нести службу "на коні" та виконувати інші повинності. То ж тут можна побачити класичний приклад переходу феодалу з однієї держави до іншої зі збереженням своїх володінь за зобов'язання виконувати військові повинності. Надалі Бороздні будуть володіти Гірськом аж до кінця ХVІІІ ст. (Лазаревский, 1888-1893: 434)

Деяко відмінні дані про власників Гірська наприкінці ХVІ – на початку ХVІІ ст. наводить О. Лазаревський. Так, він зазначає, що "в новейшее время Горск становится известным в 1620 г., когда актом Стравинского, был утвержден вместе с окрестными селищами, за Борозднами; но последнее приобрели Горск не ранше начала ХVІІ в., так как в 1673 г. один из городских старожилков рассказывал, что за его памяти, Горск принадлежал "московскому попу никольскому, которому городские крестьяне и дань давали; а у нового попа горского старый Бороздна купил оное село Горск" (Лазаревский, 1888-1893: 434).

То ж цілком можливо, що в другій половині ХVІ ст. населений цей пункт недовго належав Пєроцьким, а згодом або ж цілком, але найімовірніше якась його частина, перейшла до священника Миколаївської церкви, в якого і був викуплений дідом або батьком братів Бороздн. На жаль, перевірити цю версію поки складно.

Деяко більше даних є про історію Гірська у першій половині ХVІІ ст. Після того, як він увійшов до складу Речі Посполитої. Десь між серединою 1620-х років та 1638 р. Гірськ тимчасово був відторгнений у Бороздні Кшиштофом Фащом, що в цей час також осаджував Городню та інші навколишні поселення. Однак, уже в 1638 р. Гірськ знову повернувся у власність Осипа Бороздні та нараховував на той час 50 дворів. Згодом, з 1643 до 1648 р. відбувся наступний етап протистояння між Фащом, але вже Мартином, і Осипом Бороздною. І вирішений цей конфлікт був на користь Фаща. Однак, з початком Хмельниччини, Гірськ так і залишився у власності Бороздні (Лазаревский, 1888-1893: 434). Так, відомий універсал Б. Хмельницького 1656 р., в якому права на Гірськ були підтверджені Лаврентію Бороздні, в цьому ж році гетьман надав і охоронний універсал самому Гірську (Універсали, 1998, 207-208). Згодом у 1658 р. право на володіння містечком і маєтностями навколо нього Лаврентію Бороздні підтвердив і гетьман І. Виговський (АИОЮЗР, Т.4, 144). За часів Гетьманщини Бороздні займали значні посади в Стародубському полку, а сам Гірськ входив до складу Топальської сотні Стародубського

полку. Цікаво, що документи того часу не згадують гірських козаків. Вони відсутні і в присязі Стодубського полку 1728 р., де згадано лише війта та посполитих, що характерно для власницьких поселень (Присяга, 2017: 103, 201.)

Дані про Гірськ другої половини XVIII ст. залишив О. Шафонський. Зокрема він свідчить, що “село Горск, иные местечком называют, по течению реки Снови. Оно владение Бунчучного Генерального и Бунчукового товариша Ивана же Борозднинных” (Шафонський, 1851: 320). Цікаво, що О. Шафонський, також не згадує козаків серед населення містечка. У XIX ст. Гірськ остаточно перетворився на село, хоча іноді навіть в офіційних документах називався містечком.

Тепер слід схарактеризувати історико-топографічну структуру поселення, для розуміння урбаністичних процесів, котрі відбувалися в Гірську протягом XII-XVIII ст. і врешті решт, у зв'язку з політико-економічними факторами, призвели до його занепаду. Загалом, поселення має декілька унікальних рис, що без перебільшення надважливі, для вивчення містобудівних процесів Чернігівщини та і зокрема усього українського Північного Лівобережжя:

- Гірськ, імовірно, не переривав своє існування починаючи з XII ст. і до наших днів, принаймні на це вказує ряд опосередкованих документальних джерел і археологічних матеріалів;

- цей населений пункт в своїй основі зберіг стародавню топографію і мережу вулиць, оскільки ніколи не розростався до великого урбанізованого поселення і не піддавався регулярним переплануванням.

Рис. 1. План Гірська станом на 2021 р.: 1. Городище; 2. Миколаївська церква;

3. Імовірне селище XVI-XVII ст.; 4. Базарна площа

Згідно з даними археології, Гірськ виник не пізніше XII ст., про що свідчить синхронне городище, яке сьогодні знаходить в центральній частині села (рис. 1). Це була невелика округла фортеця площею 0,37–0,4 га. До городища, як вважається, примикало неукріплене селище, що відіграло роль посаду. Утім, дані другої половини XIX ст. вказують, що оборонних ліній, імовірно, було декілька, так в описі містечка 1865 р. зазначено, що “сведений об этом местечке не имеетя, но остатки существовавших вокруг него земляных окопов показывают, что оно имело какое либо значение...” (Городские поселения, 1865: 397). Як видно слово “окопи” вжито в множині. Також дані кінця XIX ст. наведені П. Уваровою вказують на наявність в Гірську двох ровів “м. Горск в самой высокой части уезда на правом берегу реки Снова с “Городищем”, окруженным двумя глубокими рвами” (Уварова, 1906: 75). Тож можна припустити, що в давньоруський час окрім самого городища, укріплення мав і посад. На наявність другої лінії укріплень вказують і натурні обстеження, де на північ від городища наявний яр, що можливо був використаний під час укріплення посаду. В західній частині посаду сьогодні сліди рову вже не простежуються, через щільну забудову. Саме в цій частині сучасного Гірська й фіксується археологічний матеріал XII–XIII ст. Цю версію можуть підтвердити або спростувати повноцінні археологічні дослідження. На жаль, про історію давньоруського часу Гірська нам нічого не відомо. Однак, з впевненістю можна сказати, що городище XII–XIII ст. стало ядром для пізньосередньовічного Гірська. На жаль, доля поселення після середини другої половини XIII ст. невідома, утім, цей район не постраждав на пряму від монгольського вторгнення, оскільки знаходився дещо в стороні від основних маршрутів військ того часу.

Рис. 2. Гірськ та Ключівський монастир на мапі 1772 р.

Згідно ж з писемними даними, вже наприкінці XV –на початку XVI ст., Гірськ нараховував близько 30 будинків, а це значить, що тут проживало близько 150–170 людей. У пізньосередньовічний та ранньомодерний час садиба господарів Гірська знаходилася також на місці старого городища. Саме ж городище згадується в документі 1620 р. окремо від населеного пункту, як таке що належало Борозднам. Загалом така практика, згадувати

укріплені резиденції окремо від населеного пункту була досить розповсюдженою у Великому князівстві Литовському, а подекуди і в Речі Посполитій. Імовірно, за часів Речі Посполитої укріплення були лише “в городищі”, а саме містечко складалося з 50 дворів (Лазаревский, 1888-1983: 434). На наявність тут укріплень, може свідчити і позначка Гірська як фортеці на карті Річчі Занонні 1772 р. (рис. 2) Звісно, що в цей час тут уже укріплень не було, однак ця карта відображає поселенську структуру регіону десь на другу половину XVII – початок XVIII ст., тому можна припустити, що у другій половині XVII ст. тут існували певні фортифікації.

Ще на початку XVIII ст. Гірськ зберігав певну стратегічність на шляху Чернігів-Стародуб, оскільки саме тут у жовтні 1708 р. Меншиков зробив свою тимчасову ставку і вирішував як діяти далі (Павленко, 2017: 49, 96). Однак уже для другої половини XVIII ст. від укріплень лише залишилося старе городище, про що і занотував О. Шафонський: “В нем (Гірську – О.Б.) видна еще несколько древняя земляная крепость” (Шафонський, 1851: 320). Загалом, на городищі і в XVIII ст. продовжувала існувати садиба Борозднів.

Вивчаючи сучасну топографію, можна зробити висновок, що стародавнє сельбище XV–XVI ст. знаходилося на південь від городища вздовж тераси, саме тут можна побачити дві дугоподібні дороги вздовж яких сконцентровано найбільше забудови, а сама забудова і земельні ділянки досить щільні, що якраз характерно ранніх періодів існування міст. То б то, саме поселення перемістилося з півночі від городища на південь (рис. 3). Ця територія займала загальну площу близько 6–7 га. На ній вміщувалося від 30 до 60 дворів (стандартний міський двір Чернігова XVII–XVIII ст. та Любеча складав від 500 до 1500 м кв.). Однак, цей посад XV–XVII ст. так і залишився відкритим поселенням, не отримавши своїх укріплень. Певно, це можна пояснити тим, що чим далі на північ Гетьманщини, то все менше зводилося укріплень. Навіть не усі сотенні центри півночі Чернігівського, а тим паче Стародубського полків мали фортифікації. Починаючи з 1670-х років татарські рейди сюди не доходили, тому вже і не було сенсу будувати багато укріплень.

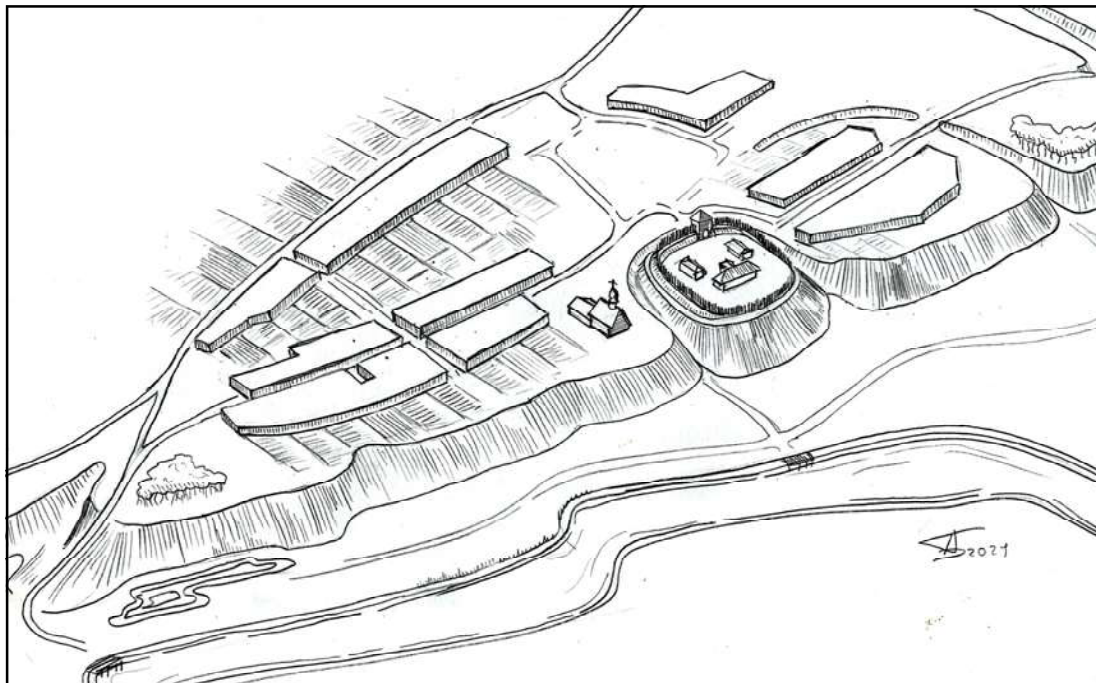

Рис. 3. Варіант реконструкції загального вигляду Гірська станом на першу половину XVII ст.
Малюнок автора

Перед городищем (двором або замком власників) розташовувалася площа, як один з обов'язковим міських атрибутів епохи Середньовіччя та Раннього нового часу. Тут відбувалися у XVIII ст. по понеділках торги, а три рази на рік – ярмарки: на масляну, 9 травня та 14 вересня (Шафонский, 1851, 321). Загалом проведення мінімуму трьох ярмарок на рік, це теж більше міська традиція, в селах навколо ярмарки проводилися зазвичай один раз на рік. Утім уже у середині XIX ст. кількість ярмарок зменшилась до однієї (Списки населенных мест, 1866: 46), що може вказувати на втрату статусності поселення навіть для навколишньої округи. Площа центрального майдану складала близько 0,5–0,6 га. Сьогодні головна площа залишається на своєму місці і продовжує виконувати ті ж самі функції, що і в попередні епохи.

Поряд з городищем і центральною площею знаходилася і церква XIX ст., що згідно з картографічними матеріалами вона тут вже була у середині XIX ст. За документами XVIII ст. є згадка про дві церкви – Миколаївську та Благовіщенську. Якщо припустити, що сучасна Миколаївська церква (1840 року побудови) стоїть на місці своєї попередниці (а це типовий момент), то Благовіщенська церква мала б знаходитися десь в районі площі-городища, або ж поряд з Миколаївською (прикладі співіснування поряд нової і старої або ж холодної і теплої церков на Чернігівщині у XVIII–XIX ст. доволі розповсюджені). Загалом, відомості про Благовіщенську церкву відносяться до середини XVIII ст. (Константинович, 1875: 692) Певно якийсь нетривалий проміжок часу у XIX ст. обидві церкви співіснували: між 1840 та 1859, оскільки уже в 1859 р. в Гірську згадується тільки одна церква – Миколаївська (Списки населенных мест, 1866: 46.). І тут слід також згадати “московського попа никольського”, котрий володів Гірськом на початку XVII ст. Можливо, що якась Миколаївська церква існувала в Гірську ще у XVI ст.

Ще одним показником важливості Гірська, як адміністративного центру, була наявність монастиря. Ключівський монастир не розташовувався безпосередньо в містечку, але знаходився досить поруч за 8 км на північний схід. Це було нормальним явищем для тогочасної Чернігівщини. Наприклад Крупицький монастир під Батурином, Гамаліївський під Шосткою, Домницький під Козельцем та ін. Усі ці монастирі тяжіли до укріпленого адміністративного центру. Так і Ключівський Спасо-Преображенський монастир виконував роль “святині” Гірська, не дарма йому надавали пожалування і Фаші (1634 р.), і Бороздни (1643 та ін), останні підтримували його досить довго та були його ктиторами (Лазаревський, 1888-1893: 435-436). То ж не кожне містечко Чернігівщини, могло похвалитися наявністю поряд повноцінного монастирського комплексу. Монастир також позначений на карті 1772 р. Ключівську обитель було ліквідовано у 1786 р.

Починаючи з кінця XVIII ст. Гірськ почав розростатися територіально, оскільки збільшувалося населення. Тоді, жителі міста, будучи обмежені великим ярмом від русла р. Тетєви на півдні, почали заселяти території на північ від городища, намагаючись не відходити далеко від краю тераси і води. Тут ми можемо побачити вже більш менш регулярну забудову, але все ж підпорядковану рельєфу. Ця тенденція продовжилася і в XIX та першій половині XX ст., що можна побачити на триверстових картах 1869 р., 1922 р. та картографічних матеріалах середини XX ст.

На сьогодні, для розуміння урбаністичних процесів безпосередньо Гірська, так і загальних для Чернігівщини, можна спробувати виділити фактори, що сприяли його занепаду:

- Топографічна обмеженість та відрізаність території: був, наприклад, відсутній поділ або ж підтерасна забудова (подоли були в Чернігові, Любечі, Батурині та багатьох інших містах та містечках Лівобережжя XVII–XVIII ст.).

- Відсутність родючих ґрунтів навколо Гірська, що б сприяло розвитку сільського господарства. Загалом, навіть сьогодні значну частину територій в радіусі 20 км від Гірська займають ліси і болота. Як згадував О. Шафонський, городи у жителів містечка і навколишніх сіл у XVIII ст. існували лише для задоволення власних потреб.

- Містечко було приватною власністю, що також не сприяло розвитку. Так, на початкових етапах існування середньовічних міст, це зіграло позитивну роль, однак у більш пізній час, такий тип міст себе повністю вичерпав, розвивалися лише урбаністичні центри з певними формами самоврядування. Останнє у Гірську протягом XVII–XVIII ст. було повністю відсутнє.

- Відсутність адміністративних функцій – Гірськ не був ані сотенним, ані згодом – повітовим містечком.

- На сьогодні не вдалося зафіксувати матеріалів, що б вказували на існування цехового виробництва в Гірську протягом XVII–XVIII ст., а населення займалося майже виключно промислами.

- У нас немає жодних даних про те, що Гірськ постраждав під час якихось військових дій або зіткнень протягом XVII–XVIII ст. Тож тут не було одномоментної катастрофи, що б вплинула на гальмування процесів розвитку (як це було з Любечем у 1651 (1654) рр. чи Батурином у 1708 р).

- Демографічне зростання міста кінця XVIII і XIX ст. не було пов'язано безпосередньо з розвитком урбаністичного осередку, це були загальні тенденції по Чернігівській губернії, коли спостерігався демографічний бум.

- В Гірську не було козацького стану, який також мав значний вплив на урбаністичні, політичні та економічні процеси в міських центрах Чернігівщини другої половини XVII–XVIII ст.

- Ліквідація Клюсівського монастиря, також могла певною мірою вплинути на роль місцевого “духовного” осередку мікрорегіону.

На останок, слід коротко звернути увагу на саму “статусність” поселення. Як видно з вищеописаного, Гірськ вперше потрапляє на сторінки документів XVI ст. як село, згодом, в документах XVII – середини XIX ст., він називається то селом, то містечком. Хоча ще у 1859 р. офіційно мав статус містечка (Списки населених мест, 1866: 45) і лише з другої половини XIX ст. Гірськ остаточно повертається до статусу села. Причина такого дисонансу у назвах криється у самому понятті містечко. На жаль, сьогодні точного визначення, що це за тип населеного пункту не існує. Загалом, дослідники схилиються до думки, що сам термін “містечко” виник ще в XIV ст. на території Великого князівства Литовського, що б розрізняти урбаністичні осередки, що мали одночасно функції як сільських поселень, так і міст. Більшість жителів містечок, переважно займалися сільським господарством або промислами, не мали органів самоврядування, не виступали адміністративними центрами (або ця функція була зведена до мінімуму власної незначної округи) та в більшості своїй були власницькими (Бохан, 2018: 33-42; Города, местечки, замки ВКЛ, 2009: 11). Приблизно такими містечки і залишалися на Чернігівщині у XVII ст. за часів Речі Посполитої та Гетьманщини. Однак, уже з XVIII ст., через активні урбаністичні процеси в регіоні, в цю назву почали вкладати дещо інший сенс. Містечками стали називати поселення, що мали такі міські елементи як фортифікації (але не обов'язково), але незначну кількість населення порівняно із сусідніми містами, проводилися декілька ярмарок на рік, вони слугували центрами обміну для сільської округи, такі собі “малі міста”.

У XIX ст. цей термін ще трансформувався й тепер містечками стали називати поселення або ж ті, що були значними містами раніше, але в процесі еволюції

загальмували свій розвиток і залишилися невеликими, порівняно з урбаністичними центрами, що активно розвивалися, або ж значні сільські, по своїй суті, поселення з адміністративними функціями (центри округ, повітів та ін.). Часом такі містечка навіть отримували регулярне планування, а статус містечка в Російській імперії був “узаконений”. Жителі містечок мали статус міщан, на відміну від жителів сільських поселень. Яскравим прикладом такого містечка може бути сусідня з Гірськом Городня. За радянської доби, цей термін в основному був замінений на “селище міського типу”.

Динаміка населення та домогосподарств Гірська з кінця XV до початку XXI ст.

Рік	Кількість дворів та хат	Населення (точно й імовірно)
Кінець XV ст. (за даними 1527 р.)	30	150-170 осіб (ім.)
1638	50	250 осіб (ім.)
1767	33 двора і 40 хат бездвірних	450 осіб (ім.)
1787	84 двори з 93 хатами	500 осіб (ім.)
1859 (1866)	90	614 осіб (точ.)
1897	211	1238 осіб (точ.)
1922	170	1000-1100 осіб (ім.)
1970	371	1138 осіб (точ.)
1990	----	803 осіб (т)
2001	----	585 осіб (т)

Таким чином, підбиваючи усе вище написане, можна зробити декілька висновків. Поселення Гірськ виникло ще за давньоруської доби і, ймовірно, не припиняло своє існування аж до сьогодення. Такий випадок є досить унікальним для Чернігівщини, оскільки таких поселень можна нарахувати усього близько півтора десятків. З самого початку свого існування воно мало усі задатки стати повноцінним урбаністичним центром: наявність укріплень, стратегічне положення на важливій дорозі Чернігів-Стародуб, центр значної сільської округи, центр релігійної округи (гірській церкві підпорядковувалися декілька сільських церков, а також поряд знаходився Ксюсівський монастир). Певно, що у XV ст. Гірськ став власницьким поселенням, що на перших порах давало йому переваги над сусідніми селами та містечками, але в певний момент це почало дуже гальмувати його розвиток. І уже починаючи з XVIII ст. його почали все частіше вважати селом, хоча ще аж до середини XIX ст. по інерції іноді називали містечком. Історико-урбаністичний аналіз розвитку Гірська показав, що цей населений пункт був яскравим прикладом варіанту урбаністичного розвитку протоміського осередку, що привів еволюцію поселення у “глухий кут” вже у XVIII ст.

Література:

- АОИЮЗР, 1863 – Акты относящиеся к истории южной и западной России. 1657–1659. Санкт-Петербург: Типография П.А. Кулеша, 1863. 294 с.
- Бондар, 2015 – *Бондар О.* Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV-XVIII ст.: ілюстрований довідник. Київ: Видавець Філюк О., 2015. 178 с.
- Бохан, 2018 – *Бохан Ю.* Мястчэкі і працэсы урбанізацыі на землях Беларусі у XV-XVII ст.ст. Мінск: Беларуская навука, 2018. 292 с.
- Волкаў, 2020 – *Волкаў М.* Замкі і фартэцыі Радзівілаў на беларускіх землях у XVI – пачатку XVIII ст. Мінск: Беларуская навука, 2020. 215 с.
- Города, местечки, замки ВКЛ, 2009 – Города, местечки замки Великого княжества Литовского: энциклопедия. Минск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі. 2009. 312 с.

- Городские поселения, 1865 – Городские поселения в Российской империи. Том 5. Часть 2. Санкт-Петербург: Типография К. Вульфа, 1865.
- ИСОЧЕ, 1874 – Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 6. Чернигов: Земская типография, 1874. 541 с.
- ІМС УРСР, 1972 – Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. Київ, 1972. 780 с.
- Кондратьев, 2014 – *Кондратьев І.* Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). Чернігів: Видавець Лозовий В.М. 2014. 384 с.
- Константинович, 1875 – *Константинович Н.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Стародубский. Вып. 3. Ч. 2. Чернигов: Губернская типография, 1875. 857 с.
- Кулаковський, 2006 – *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648 рр. Київ: “Tempora”, 2006. 496 с.
- Лазаревский, 1888-1893 – *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т.1. Полк Стародубский. Киев: Типография К.Н. Милевского, 1888-1893. 470 с.
- Павленко, 2017 – *Павленко С.* Військо Карла XII на півночі України. Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2017. 512 с.
- Присяга, 2017. – Присяга Стародубського полку 1718 р. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2017. 304 с.
- Рибчинський, 2021 – *Рибчинський Ю.* Безуспішні міста Барської околиці: Ялтушків, Межирів, Поросьяків, Марянівка, Барок та Берлінці // Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications. Number 14. Chelm-Lviv, 2021. С. 122-131.
- Русина, 1998 – *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998. 243 с.
- Списки населенных мест, 1866 – Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые центральным статистическим комитетом министерства внутренних дел. Черниговская губерния. Санкт-Петербург, 1866. 133 с.
- Уварова, 1906 – *Уварова П.* Городища и курганы. Выборка из дел Черниговского статистического комитета общества Нестора-летописца и архива гр. П.С. Уваровой // Труды Московского ПК по устройству XIV АС. М., 1906. Вып. 1.
- Універсали, 1998 – Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657 рр. Київ: Видавничий дім “Альтернативи”, 1998. 416 с.
- Шафонский, 1851 – *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание. К., 1851. 697 с.

References:

- AOIYUZR, 1863 – Akty otnosyashchiesya k istorii yuzhnoy i zapadnoy Rossii. 1657–1659 [Acts relating to the history of southern and western Russia. 1657–1659]. Sankt-Pereburg: Tipografiya P.A. Kulesha, 1863. 294 s. [in Russian]
- Bondar, 2015 – *Bondar O.* Zamky ta fortetsi Chernihovo-Sivershchyny v XV-XVIII st.: ilyustrovanyy dovidnyk [Castles and fortresses of Chernihiv-Sivershechyna in the XV-XVIII centuries: illustrated guide]. Kyiv: Vydavets Filyuk O., 2015. 178 s. [in Ukrainian]
- Bochan, 2018 – *Bochan J.U.* Miastechki i procesy urbanizacyi na ziemliach Bielarusi u XV-XVII ctst. [Towns and processes of urbanization in the lands of Belarus in the XV-XVII centuries]. Minsk: Bielaruskaja navuka, 2018. 292 s. [in Belarusian]
- Volkam, 2020 – *Volkam M.* Zamki i fartecyi Radzivilam na bielaruskich ziemliach u XVI – raiantku XVIII ct. [Castles and fortifications of the Radziwills in the Belarusian lands in the XVI – early XVIII centuries]. Minsk: Bielaruskaja navuka, 2020. 215 s. [in Belarusian]
- Goroda, mestechki, zamki VKL, 2009 – Goroda, mestechki zamki Velikogo knyazhestva Litovskogo: entsiklopediya [Cities, towns, castles of the Grand Duchy of Lithuania: encyclopedia]. Minsk: Belarus. Entsykl. nmya P. Broukн. 2009. 312 s. [in Russian]
- Gorodskije poseleniya, 1865 – Gorodskije poseleniya v Rossiyskoy imperii [Urban settlements in the Russian Empire]. Tom 5. Chast' 2. Sankt-Pererburg: Tipografiya K. Vul'fa, 1865 [in Russian]
- ИСОЧЕ, 1874 – Istoriko-statisticheskoye opisaniye Chernigovskoy yeparkhii [Historical and statistical description of the Chernihiv diocese]. Kniga 6. Chernigov: Zemskaya tipografiya, 1874. 541 s. [in Russian]
- ІМС УРСР, 1972 – Istoriya mist i sil URSR. Chernihivska oblast [History of cities and villages of the USSR. Chernihiv region]. Kyiv, 1972. 780 s. [in Ukrainian]
- Kondratyev, 2014 – *Kondratyev I.* Lyubets'ke starostvo (XVI – seredyna XVII ct.) [Lyubetske Starostvo (XVI – mid-XVII centuries)]. Chernihiv: Vydavets Lozovyy V.M. 2014. 384 s. [in Ukrainian]
- Konstantinovich, 1875 – *Konstantinovich N.* Obozreniye Rummyantsevskoy opisi Malorossii. Polk Starodubskiy [Review of the Rummyantsev inventory of Little Russia. Regiment Starodubsky]. Vyp. 3. CH. 2. Chernigov: Gubernskaya tipografiya, 1875. 857 s. [in Russian]
- Kulakovskyy, 2006 – *Kulakovskyy P.* Chernihovo-Sivershchyna u skladi Rechi Pospolytoyi. 1618–1648 rr. [Chernihiv-Sivershechyna as a part of the Commonwealth. 1618–1648]. Kyiv: “Tempora”, 2006. 496 s. [in Ukrainian]
- Lazarevskiy, 1888-1893 – *Lazarevskiy A.* Opisaniiye staroy Malorossii. Materialy dlya istorii zaseleniya, zemlevladieniya i upravleniya. T.1. Polk Starodubskiy [Description of old Little Russia. Materials for the history of

settlement, land ownership and management. T.1. Regiment Starodubsky]. Kyiv: Tipografiya K.N. Milevskogo, 1888-1893. 470 s. [in Russian]

Pavlenko, 2017 – *Pavlenko S.* Viysko Karla XII na pivnochi Ukrayiny [The army of Charles XII in the north of Ukraine]. Kyiv: Vydavnychy dim “Kyievo-Mohylyanska akademiya”, 2017. 512 s. [in Ukrainian]

Prysyaha, 2017. – *Prysyaha Starodubs'koho polku 1718 r.* [Oath of the Starodub Regiment 1718]. Chernihiv: Vydavets' Lozovyy V.M., 2017. 304 s. [in Ukrainian]

Rybchynskyy, 2021 – *Rybchynskyy Yu.* Bezuspishni mista Bars'koyi okolytsi: Yaltushkiv, Mezhyriv, Porosyatkiv, Maryanivka, Barok ta Berlyntsi [Unsuccessful cities of Bar suburbs: Yaltushkiv, Mezhyriv, Porosyatkiv, Maryanivka, Baroque and Berlyntsi] // Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications. Number 14. Chelm-Lviv, 2021. С. 122-131. [in Ukrainian]

Rusyna, 1998 – *Rusyna O.* Sivers'ka zemlya u skladi Velykoho knyazivstva Lytovs'koho [Seversky land as part of the Grand Duchy of Lithuania]. Kyiv, 1998. 243 s. [in Ukrainian]

Spiski naselennykh mest, 1866 – *Spiski naselennykh mest Rossiyskoy imperii, sostavlennyye i izdavayemye tsentral'nym statisticheskim komitetom ministerstva vnutrennikh del.* Chernigovskaya guberniya [Lists of populated places in the Russian Empire compiled and published by the Central Statistical Committee of the Ministry of the Interior. Chernigov province]. Sankt-Peterburg, 1866. 133 s. [in Russian]

Uvarova, 1906 – *Uvarova P.* Gorodishcha i kurgany. Vyborka iz del Chernigovskogo statisticheskogo komiteta obshchestva Nestora-letopistsa i arkhiva gr. P.S. Uvarovoy [Settlements and burial mounds. Selection from the files of the Chernigov Statistical Committee of the Society of Nestor the Chronicler and the archive of Countess P.S. Uvarova] // *Trudy Moskovskogo PK po ustroystvu XIV AS.* M., 1906. Vyp. 1. [in Russian]

Universalny, 1998 – *Universalny Bohdana Khmelnyts'koho 1648 – 1657 rr.* [Universals of Bohdan Khmelnytsky 1648 – 1657]. Kyiv: Vydavnychy dim “Alternatyvy”, 1998. 416 s. [in Ukrainian]

Shafonskiy, 1851 – *Shafonskiy A.* Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoye opisaniye [Chernihiv governorship topographic description]. Kyiv, 1851. 697 s. [in Russian]

Отримано 20.04.2022